

schappelijke groeperingen met hun, vaak tegengestelde, belangen waren vertegenwoordigd. Iets daarvan klinkt door in de discussies over gronduitgifte, bouwplanbespreking en speculatie.

Tot slot een kanttekening bij het onderzoek. In tegenstelling tot wat Smid stelt, zijn er wel degelijk relevante archieven bewaard gebleven van bouwers, architecten en exploitatiemaatschappijen. Het aantal is echter beperkt en de inhoud varieert sterk. Een voorbeeld is het archief van de in 1881 opgerichte Bouwmaatschappij De Ijsbreker, die het rijtje Weesperzijde 23-38 ontwikkelde en grote delen van de Swammerdambuurt daarachter; alhoewel incompleet, is het doen en laten van de bouwmaatschappij aan de hand van het archief goed te volgen. Een ander exemplaar is gerelateerd aan een van de behandelde projectontwikkelaars: de kuiper-makelaar H.C. Janus (1848-1927),

wiens jongste zoon J.B. Janus (1887-1968) in 1925 het Bouwbedrijf Simplicitas N.V. oprichtte. Het archief hiervan is bewaard en bevat ook stukken uit de jaren daarvoor.

Speculanten en revolutiebouwers belicht een wezenlijk, maar in (architectuur)historisch onderzoek vaak genegeerd ‘zakelijk’ aspect van de particuliere woningbouw van globaal 1880 tot 1940: de bekostiging van de plannen en de verwerving van de benodigde grond. Voor wie wat minder thuis is in de wereld van hypothecaire leningen, exploitatiekosten, erfpachtconstructies en naamloze vennootschappen bieden met name de laatste drie hoofdstukken een goede en leesbare introductie in een financiële wereld die aan actualiteitswaarde niets heeft verloren.

JOS SMIT

NICHOLAS J. CLARKE, ROGER C. FISHER EN
MARIEKE C. KUIPERS (RED.)

COMMON GROUND
DUTCH-SOUTH AFRICAN ARCHITECTURAL
EXCHANGES 1902-1961

Edam (LM Publishers) 2021, 320 pp., ills. in zwart-wit en
kleur, ISBN 9789460225338, € 37,50

Na hun goed ontvangen boek *Eclectic ZA Wilhelmiens. A Shared Dutch Built Heritage in South Africa* uit 2014 hebben Roger Fisher en Nicholas Clarke, samen met coredacteur Marieke Kuipers en een hecht collectief van architectuurhistorici en erfgoeddeskundigen, een vervolg tot stand gebracht dat de jaren 1902-1960 bestrijkt. Deze periode loopt vanaf het einde van de tweede oorlog tussen de Boerenrepublieken en het Britse Rijk (1899-1902) tot aan het moment dat Zuid-Afrika een zelfstandige republiek werd en uit het Gemenebest trad. Het bloedvergieten dat onlosmakelijk met die data samenhangt blijft in de inleiding ongenoemd, maar kleurt onmiskenbaar deze periode, waarin ste-

delijke ontwikkeling en culturele projecten werden ingezet bij de heropbouw van een door oorlogen verscheurd land. Het in het boek behandelde tijdvak eindigt kort na 1960, toen de politie in Sharpeville 69 ongewapende mensen doodschoot die demonstreerden tegen de pasjeswetgeving. In de nasleep van die gebeurtenis verlieten veel zwarte activisten en witte liberalen het land, waar het apartheidsbeleid steeds verder werd aangescherpt en verdedigd door een steeds gewelddadiger overheid.

In het inleidende hoofdstuk, ‘In Search of Shared Heritage’, noemt Marieke Kuipers de gebouwen van Nederlandse architecten op Zuid-Afrikaanse bodem

uit deze periode 'het resultaat van een discutabel verleden'. Op zichzelf al een understatement, raakt dit belangrijke punt soms uit zicht. De hoofdstukken gaan over de zeer prominente rol die architectuur speelde bij de opbouw van een kolonistenstaat door het ontwikkelen van gemeenschappelijke voorzieningen voor de witte bevolking, het huisvesten van de zwarte arbeiders in eengezinswoningen en het strategisch bouwen ten behoeve van handel, industrie en logistiek. Het moderne Nederlandse welvaartsdenken vormde voor sommige architecten een belangrijke referentie bij hun inspanningen om Afrikaner gemeenschappen te verheffen. Deze ontwikkeling stoelde op alomtegenwoordige rassenuitsluiting. Dit boek is dan ook bovenal een geschiedenis van witte ruimte. Een uitzondering daarop vormt de bijdrage over Atteridgeville, een zwart township nabij Pretoria, waar uit Nederland gemigreerde architecten in overheidsdienst van 1937 tot 1950 betrokken waren bij de planning en het ontwerp van de woningen.

In twaalf hoofdstukken en vier kortere thematische intermezzo's bestrijkt het boek een breed terrein. De reeks casestudies van personen en bouwwerken moet zorgen voor een nieuw evenwicht in het overzicht van witte architecten, dat zich hoofdzakelijk heeft toegespitst op enerzijds de aan de Universiteit van de Witwatersrand gelieerde modernisten, zoals in de boeken over Johannesburg van Clive Chipkin en Hilton Judins geschiedenis van Afrikaner projecten uit de jaren zestig en zeventig, en anderzijds het door Joanna Walker nauwgezet samengestelde repertorium van geïmmigreerde Britse architecten. Overigens werd dat laatste pas publiek gemaakt toen Roger Fisher het plaatste op Artefacts, de omvangrijke internetdatabase over de gebouwde omgeving in zuidelijk Afrika.

Vooraanstaande Nederlandse immigrantenarchitecten die aan de orde komen, zijn onder meer Hendrik Niegeman, Gerrit Brink, Johan Burg, Mello Damstra, Jan Jacob de Jong, Jaap Jongens, Johannes (John) van de Werke en Hans Wegelin. Alleen al de hoeveelheid projecten waaraan zij werkten, waarvan een aanzienlijk aantal is geïllustreerd met afbeeldingen uit archieven, suggereert dat Zuid-Afrika volop kansen bood en een blanco ondergrond vormde voor een breed scala aan geïmporteerde architectonische richtingen.

Hoewel er op basis van de afbeeldingen geen unieke Nederlandse stijl te herkennen is, zijn er wel enkele algemene kenmerken aan te wijzen. Twee daarvan komen ter sprake in teksten van Esther de Haan, die de keuken beschrijft als een bijzonder aandachtsgebied in woningbouw, en van Mike Louw, die een analyse geeft van de constructief-technische principes van Nederlandse architecten in Zuid-Afrika. De laatste weerspiegelden aanvankelijk de tegenstelling tussen architecten die werkten met ambachtelijke baksteen en aanhangers van het Nieuwe Bouwen, een beweging

die de voorkeur gaf aan beton en skeletbouw. Later kwamen er hybride benaderingen waarbij gebruik werd gemaakt van zowel innovatieve technologieën, met name gewapend beton, glas en zelfs glasvezel, als meer traditionele natuurlijke materialen als natuursteen, baksteen en hout. Misschien wel de meest Nederlandse van alle ruimtelijke ingrepen wordt belicht in Fishers intermezzo over de uitbreiding van de waterkant van Kaapstad met The Foreshore en Duncan Dock, een groot landaanwinningproject dat vanaf 1935 door de Hollandsche Aannemings Maatschappij (HAM) werd uitgevoerd. Nederlanders hadden, zowel 'thuis' als in Zuid-Afrika, veel ervaring met landwinning uit water, en bij deze grootschalige onderneming werd een beroep gedaan op zowel geïmporteerde expertise als een vloot van 35 vaartuigen uit Nederland. Dit fascinerende project – inmiddels door latere uitbreidingen grotendeels onder water verdwenen, maar in 1952 nog de locatie van de tewaterlating van de replica van de *Drommedaris*, waarmee Jan van Riebeeck driehonderd jaar eerder was aangekomen op de Kaap – verdient zeker nadere wetenschappelijke aandacht vanuit beide landen.

De overige hoofdstukken beslaan twee kernthema's: migratie en bouwtypen. De gescheiden behandeling van die onderwerpen maakt het boek nodeloos wat ingewikkeld. Het uit elkaar halen van biografische beschrijvingen en besprekingen van programmatisch overeenkomstige gebouwen heeft als gevolg dat architecten en hun bouwwerken in verschillende delen van het boek terecht zijn gekomen, waardoor veel verwijzingen over en weer nodig zijn. Wat ook niet helpt, is dat het uitvoerige register enigszins verwarrend is opgezet met plaatsnamen per land tussen de architectennamen. Het deed deze lezer verlangen naar eenvoudige tabellen, als digitale bron met hyperlinks, of eenvoudigweg een overzicht van de mijlpalen uit het leven van de architecten en hun belangrijkste werken.

In grote lijnen echter is in het boek een goede balans gevonden tussen historische beschrijvingen en thematische discussies. Het hoofdstuk van Annie Antonites over twee migratiegolven vanuit Nederland geeft een breder beeld van deze bewegingen. De eerste fase begon symbolisch in 1934 met de tewaterlating van ms *Bloemfontein* in Amsterdam, de tweede kwam na 1949 op gang toen de Nederlandse regering de naoorlogse wetten ophief die geschoolde burgers verhinderden het land te verlaten. Emigratie naar Zuid-Afrika werd na de vroege jaren zestig ontmoedigd vanwege de internationale verontwaardiging over het racistische beleid van Zuid-Afrika, waardoor die golven grotendeels binnen de tijdspanne van het boek vallen. Antonites laat zien hoe Nederlandse clubs in Zuid-Afrika de contacten binnen de immigrantengemeenschap bleven faciliteren, alsook met commerciële instellingen als de Nederlandsche Bank voor Zuid-

Afrika en de Nederlandsche-Zuid-Afrikaansche Landbouw-Maatschappij. Nederlandse architecten vonden vaak goed hun weg in onderzoeks- en bestuurlijke instellingen van de overheid.

Dergelijke bevindingen versterken de indruk dat Nederlandse architecten in belangrijke mate bijdroegen aan de ruimtelijke vormgeving van een wereld van apartheid. Barbara Henkes (2022) haalt in haar recente wetenschappelijke artikel over herinneringen aan die tijd de term ‘stamverwantschap’ aan, wat ‘een etnisch-raciale identificatie [suggereerde] van de Nederlanders met witte, nationalistische Zuid-Afrikanen op basis van een vermeend gedeelde geschiedenis van Nederlanderschap’. Die achtergrond zorgde niet alleen voor een prettig soort thuisgevoel in een nieuw land, ondanks het racistische beleid aldaar, maar versterkte volgens Henkes onder de Nederlanders ook de amnesie ten aanzien van collaboratie met het nazibewind tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Dergelijke pijnlijke discussies gaat men in dit boek uit de weg. Slechts nu en dan zien we een glimp van ongemak over de rol van de architectuur in een breder maatschappelijk systeem. Zoals bijvoorbeeld bij Arne Sickel, de in Zuid-Afrika opgeleide zoon van de immigrant Hendrik Sikkels, die naar Nederland vertrok nadat hij een opmerkelijk kerkgebouw had ontworpen: Die Ark (in het boek gedateerd 1962 én 1967). Op politiek terrein zouden Nederlandse activisten na 1960 een rol spelen bij het opbouwen van de anti-apartheidsbeweging, zowel als vrijwilligers in ballingskampen als in Nederland zelf via de Anti Apartheids Beweging Nederland (AABN). En om het verhaal rond te maken, organiseerde het NAI (tegenwoordig NI) in 1998 de baanbrekende tentoonstelling *Blank: Architecture, apartheid and after*, waarvoor de curator de sepia-afdrukken van Willem van Beijma’s tekeningen voor Non-European 51/huizen verkreeg, die in dit boek zijn opgenomen.

De afsluiting van het boek met twee hoofdstukken over bronnenmateriaal is relevant voor verdere studie naar Nederlandse ontwerpen in Zuid-Afrika. Johan Swart omschrijft het archief dat voorafgaand aan en

tijdens dit project is opgebouwd – veelal door zijn eigen noeste werk in de architectuurarchieven van de Universiteit van Pretoria – als gedeeld erfgoed. Deze bewering wordt echter ondergraven door de gemiste kans om een en ander aan te vullen met andere mondelinge getuigenissen dan die van Hans Wegelin en Gerrit Brink, wier families in de jaren veertig naar Zuid-Afrika kwamen. Je vraagt je af wat we nog zouden kunnen leren van de verhalen van de huishoudelijke hulp Hadjira ‘Haya’ Isaacs, die in de keuken van de familie Vallie gefotografeerd werd als illustratie bij het ‘hart van de woning’, en van de arbeiders in de bouw wier ongelijke beloning, zoals Mike Louw stelt, een doorwerking was van de slavernij in de Nederlandse handelsgeschiedenis.

Dat bij het uitbreiden van de Nederlandse geschiedenis naar vestigingsplaatsen buiten Europa dergelijke historische contexten uit die contreien zelf zijn genegeerd, doet geen afbreuk aan de documentaire waarde van dit project. Het betekent gewoon dat het begrip van de *Common Ground* beperkt blijft tot een inventarisatie van relaties tussen Nederlanders en witte Zuid-Afrikanen, in plaats van een gemeenschappelijke begrip op basis van gesprekken met de burgers (sinds de eerste vrije verkiezingen van 1994) voor wie die gebouwen in toenemende mate deel uitmaken van het openbare leven.

Een daadwerkelijk gedeeld erfgoed, meer dan religieuze gebouwen en townships, zou ook plaats bieden aan bijvoorbeeld het August House van Johanna Eleanor Ferguson, waarin tegenwoordig studio’s voor opkomende kunstenaars zijn ondergebracht, en de Rex Trueform-fabriek van Niegeman, die Ilze Wolff een plek voor de identiteitsvorming van werkende zwarte vrouwen heeft genoemd. Het is te hopen dat door deze uitvoerige publicatie dergelijke locaties kennis kunnen nemen van de rijkdom ervan en kunnen deelnemen aan een noodzakelijk debat over het nut van architectuurarchieven.

HANNAH LE ROUX

